

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası

Âlimler, Müesseseler
ve Fikrî Eserler
XVII. Yüzyıl

SEMPOZYUM TEBLİĞLERİ

Zeytinburnu Belediyesi Kùltür Yayınları
Kitap No: 44

Yayın Koordinatörü
Erdem Zekeriya İskenderođlu
Veli Koç

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a
Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası
(Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl

Editörler
Hidayet Aydar
Ali Fikri Yavuz

ISBN 978-975-2485-07-5
TC Kùltür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 20640

1. Baskı
İstanbul, Kasım 2017

Kitap Tasarım **Salih Pulcu**
Tasarım Uygulama **Fatma Efe**

Baskı-Cilt **Seçil Ofset Matbaacılık**
Yüzyıl Mh. Matbaacılar Sitesi 4. Cadde No: 77
Bağcılar İstanbul
Sertifika No: 12068

444 1984

www.zeytinburnu.istanbul

Dinde Tasfiyeci Zihniyetin

17. Yüzyıldaki Temsilcisi:

Kadıızâdeliler

İbrahim Baz

Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

İslâm tarihinde henüz ilk asırdan itibaren dini konularda fikir ayrılıkları ortaya çıkmış, bu ayrılıklar zaman zaman sert tartışmalara dönüşmüştür. Farklı bilgi ve algı düzeyine sahip kişi ve grupların bu tartışmaları veya tartışmaları genellikle siyasi olmakla birlikte, dini kavramlar ve konular üzerinden yapılmıştır. Özellikle İslâmî ilimlerin, itikadî ve amelî mezheplerin, tasavvufî ekollerin oluşmaya başladığı hicri II. asırdan itibaren fikir ayrılıkları bireysel olmaktan çıkıp, ekoller arasında yaşanmaya başlamıştır. Tartışmaların bir kısmı, İslâm esaslarını muhafaza etmek ve onu bidatlerden korumak amacıyla yapılmıştır. Bu dönemde sûfîler, belki de mesleklerinin bir neticesi olarak, onları anlamayan kişiler tarafından sıklıkla eleştirilmiştir. Bu eleştiri ve mesâfeli duruşta, Bâyezîd-i Bestâmî ve Hallâc-ı Mansur gibi ilk dönem sûfîlerin şatahâtları da etkili olmuştur.¹

XVII. yüzyılda İstanbul'da yaşanan Kadıızâdeliler-Sivâsîler tartışması da görünümlü olarak tasavvuf ve sûfîlerin eleştirisidir. Gerçekte ise zâhirci, sathî ve tasfiyeci bir algı ve zihniyetin tezahürüdür. Bu zihniyet sahipleri, kendilerine benzemeyenleri öteki ve bidat ehli olarak görmüş ve onlara karşı tasfiyeci bir düşünce ve gayret içerisinde olmuşlardır. Bu yönüyle tartışma, nedenleri, ortamı, tarihi referansları, kendisinden sonraki dönemde ortaya çıkan ve günümüzde halen devam eden kimi fırka ve oluşumlara benzerliği açısından yakından incelenmesi ve ders alınması gereken tarihi bir olaydır. Çünkü tarih, yalnız geçmişte yaşanmış olanlar değil, bugün yaşananlar ve yarın yaşanacak olanlardır.

1 Baz, İbrahim, *Kadıızâdeliler Sivâsîler Tartışması*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2015, s. 3.

Tartışmanın yaşandığı XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne baktığımızda siyâsî, ekonomik ve sosyal birçok sorunun var olduğunu görmekteyiz. Çocuk yaşta padişahların tahta geçmesi nedeniyle iktidar paylaşılmış, batılı devletlerin sanayi ve ticaret atılımı karşısında rekabet edilememiş ve ekonomi hızlı şekilde zayıflamıştır. İşte bu dönemde Koçi Bey ve Kâtip Çelebi gibi aydınların devlet yöneticilerine sundukları layihalar,² devletin işleyişinde ve toplumun yaşayışında baş gösteren sorunların tespiti ve yapısal anlamda çözüm önerileri içermektedir. Bütün tekliflerin özünde, devletin güçlü olduğu dönemlerdeki adalete dayalı Kanun-i Kadîm denilen yönetim tarzının yeniden ikamesi ve özellikle ticaret ve sanayide gelişen batı karşısında ayakta kalma mücadelesinin yol ve yöntemi vardır. Zaten sonraki yüzyıllarda değişim ve dönüşüm daha ziyade şekli açıdan batı referans alınarak yapılmıştır.

Sorunlar başladığında, çoğu zaman yapıldığı gibi, sorunu çözmek yerine sorumluyu bulmak ve onu cezalandırmak geleneği bu tartışmada da görülmektedir. Kadızâdeliler, yaşanan siyâsî, sosyal ve askerî sorunların ana nedenini, dinden uzaklaşmak ve bidatlerin çoğalması olarak görmüşlerdir. Çözüm olarak da Kur'an ve Sünnete dönüş iddiası ile yeni bir toplum modeli sunmuşlardır. Bu toplum modelinde fâsıklar ve zındıklar yanında bidat ehli olduğunu iddia ettikleri bazı sûfilerin de yeri yoktur.³

Sosyal fonksiyonları itibariyle din adamları, halk ile devlet otoritesi arasında bir konumda bulunurken, tebliğci olmakla temsilci olmak konumlarını kimi zaman karıştırmışlardır. Hâlbuki sahip oldukları ilim nedeniyle halktan gördükleri saygı ve hürmet neticesinde üstlendikleri rolün gereği otoriteden halka karşı adalet ve merhamet talep etme konumundadırlar. Bunun yanında toplumun dirliği ve devletin birliği ve istikrarı yönünde de bir köprü vazifesi görerek halktan devlete bağlılık taşıyıcısı rolleri bulunmaktadır. Her iki açıdan bakıldığında da hakikatin ve adaletin tecellisi için bir yol gösterici, uyarıcı ve denge unsuru olmaları beklenmektedir. Bu yönüyle baktığımızda Kadızâdeliler, denge unsuru olmamış aksine toplumdaki ayrılık tohumlarının ekilmesinde ve öteki olarak görülenlerin tasfiyesinde öncülük etmişlerdir. Özellikle IV. Murad döneminde halkın devlet otoritesine kayıtsız itaatini sağlayacak tütün ve kahve gibi sosyal ko-

2 Bkz. Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi* (sad. Zuhuri Danışman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985; Kâtip Çelebi, *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar (Düstûru'l-Amel li-İslâhi'l-Halel)*, (haz. Ali Can), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

3 Baz, İbrahim, *Kadızâdeliler Sivâsiler* s. 8

nularda, sema ve deverân gibi dini konularda verdikleri fetvalar bu konuda etkili olmuştur.

1. Tartışmanın Tarafları ve Kadızâdeliler

Kadızâdeliler-Sivâsiler tartışması, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra başlayarak, arada bazı sessiz geçen yıllar olmakla birlikte, yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Tartışmanın yoğunlaştığı üç dönem bulunmaktadır. Bu dönemlerde iki taraftan birer kişi karşılıklı olarak ön plana çıkmıştır.

1. Küçük Kadızâde Mehmed Efendi (öl.1045/1635) ve karşısında Abdülme-cîd-i Sivâsî Efendi (öl. 1049/1639),
2. Üstünânî Mehmed Efendi (öl.1072/1661) ve karşısında Abdülehad Nûrî Efendi(1061/1651),
3. Vânî Mehmed Efendi (öl. 1096/1685) ve karşısında Niyazî-i Mısrî (öl 1105/1694).

Tartışmayı başlatan Kadızâdelilerden üç dönemde öne çıkan üç şahsın adı da Mehmet'tir. Kadızâdelilerin zihniyetini anlamak açısından hayatlarını tanıtmaya çalışalım.

a. Küçük Kadızâde Mehmed Efendi⁴

Kadızâde Mehmed Efendi, 990/1582 tarihinde doğmuştur. Babası, Balıkesirli Doğanlı Mustafa isminde bir kadıdır. İlk tahsilini memleketinde, Birgivi'nin talebelerinden tahsil ettikten sonra,⁵ İstanbul'a gelerek Dursunzâde Abdullah Efendi'nin muîdi (asistanı) iken, Tercüman Yunus Tekkesi şeyhi Tefsirî Ömer Efendi'ye intisap etmiş ancak, Birgivi Mehmed Efendi gibi o da meşrebine muvafık bulmadığı bu yolu bırakarak Aksaray'daki Murad Paşa Camii'nde ders vermeye başlamıştır. Ardından Birgivîzâde Fazlullah Efendi'nin yerine Sultan Selim Camii vâizliğini üstlenmiştir. 1032/1622'de Beyazıt Camii vaizliğine geçen Mehmed Efendi, 1041/1631'de

4 Küçük Kadızâde denmesinin nedeni, "Vâiz Emir" diye tanınan İştibî Abdülkerîm Efendi'den hilâfet alan ve Kadırğa'da Sokullu Mehmed Paşa Tekkesi'nde şeyhlik yapan, aynı zamanda, Ayasofya Camii vaizliğini de yürüten Büyük Kadızâde Mehmed Efendi (öl. 1041-1631)'den tefrik etmek içindir. Bkz. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, s. 355; Nazmî, Muhammed, *Hediyetü'l-İhvân*, (Osman Türer tarafından hazırlanan doktora tezi olarak hazırlanan tahkikli metin), Ankara 1982, s. 224; Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (Sûfîler Devlet ve Ulemâ)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 125-126.

5 Abdülbâki Gölpinarlı, Kadızâdenin bizzat Birgivi'den ders okuduğunu yazmaktadır (Bkz. Gölpinarlı, *Mevlevilik*, s. 158). Ancak bu bilgi doğru değildir. Kadızâde Mehmed Efendi, 990/1582'de doğarken, Birgivi Mehmed Efendi 981/1573'de vefât etmiştir.

Süleymâniye ve bilâhere Ayasofya Camii vâizi olmuş ve bu görevini sürdürürken 1045/1635 tarihinde hastalanarak 53 yaşında vefat etmiştir.⁶

Kadızâde Mehmed Efendi'nin fikirleri hakkında en doğru bilgileri bir ara talebeliğini yapan Katip Çelebi verir. Ona göre Kadızâde, düzgün bir ifâde ile tesirli sözler söyleyen ve böylece duyanların sohbetini mutlaka dinlediği bir zattır. Ancak, sohbetlerinde daima “*tahta tepenler, düdük çalanlar, yetiş Toklu Dede, yetiş Boklu Dede,*⁷ *şeklinde konuşur hiçbir vaazında çamur sıçratmaktan ve alay etmekten durmazdı.*”⁸ Bu tahkir ve tahrik edici sözleri, semâ ve deverân hakkındaki düşünceleri ile başta Halvetîler olmak üzere Mevlevîlerin de tepkisini çekmiştir. Yine Kâtip Çelebi'ye göre, “*Derslerinin ekserisi sathîce ve basit idi. Çünkü akli ilimler semti ile âşinâlık peydâ etmemiş*”⁹ bir şahsiyettir. Bunun için de tefsir derslerinde akli ilimlere dâir yer geldiğinde, “*yazar felsefîlik yapmış*” der, felsefe ve mantık gibi akli ilimlerle uğraşanları iman dairesinin dışında kabul ederdi. Bunu ifade etmek için de:

*“Mantıkiler olur (veyâ ölür) ise gam değil,
Kelâm-ı felsefe fülse değer mi?
Ana sarrâf-ı keyyis baş eğer mi?
Zirâ onlar ehl-i imân değil”*¹⁰ şeklinde beyitlerini okurdu¹¹.

- 6 Kâtip Çelebi, *Mizânu'l-Hak*, s. 137-138; a. mlf., *Fezleke*, c. II, ss. 182-183; Naimâ, Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hülâsât Ahbâri'l-Hafikâyn)*, çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınları, İstanbul 1967, c. VI, ss. 2717-2718; Şeyhî, *Vekâyiü'l-Füzelâ*, c. I, s. 59; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, ss. 355; Mehmed Murad, *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, c. VII, s. 57; Yurdaydın, “Kadızâdeliler (Fakırlar)”, *Türkiye Tarihi 3-Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul, 1988, s. 251-252; a. mlf., *İslâm Tarihi Dersleri*, ss. 125-126; Gölpınarlı, *Mevlevîlik*, ss. 158-160; Zilfi, Madeline C., “The Kadızâdelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul”, *Journal of Near Eastern Studies*, 4 (1986, (trc. Hulusi Lekesiz, “Kadızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul’unda Dinde İhyâ Hareketleri”, *Türkiye Günlüğü*, sy. 58, Kasım-Aralık 1999, s. 66; Çavuşoğlu, Semiramis, “Kadızâdeliler”, *DİA*, c. 24, s. 100.
- 7 Orhan Şaik Gökyay, Kadızâde Mehmed Efendi'nin, İstanbul'un fethinde bulunan zâtlardan biri olan Toklu Dede (Duğlu Baba)' ye benzeterek, tekkelileri tahkir etmek için bu mütecâviz ifâdeyi kullandığını, bu isimde bir zâtin bulunmadığını bildirir. Bkz. Katip Çelebi, *Mizânu'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ehak*, haz.: Orhan Şaik Gökyay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 155.
- 8 Katip Çelebi, *Mizânu'l-Hak*, s. 142.
- 9 Katip Çelebi, *age.*, ss. 141; Muallim Cevdet, *Mekteb ve Medrese*, haz.: Erdoğan Erüz, Çınar Yay., İstanbul, 1978, s. 85.
- 10 Katip Çelebi'nin *Mizânu'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ehak* isimli eserinin Orhan Şaik Gökyay tarafından yayınlanan baskısında (s. 111) bu dörtlüğün mısralarının yeri değişik olup şu şekildedir:
*“Kelâm-ı felsefe fülse değer mi?
Ana sarrâf-ı keyyis baş eğer mi?
Mantıkiler olur (veyâ ölür) ise gam değil,
Zirâ onlar ehl-i imân değil”.*
- 11 Katip Çelebi, *a.g.e.*, s. 141.

Kurnaz, çok muhteris, hitâbeti güçlü ve cerbezeli bir şahsiyet olan Kadızâde, bu yönüyle devrin siyâsi ve içtimâî anlamda bozulmuş olan şartlarından ve halkın bunlara karşı gösterdiği tepkilerden istifâde ederek, bütün bu buhran ve bozulmaların sebebinin şeriattan uzaklaşma şeklinde gösterecek, kendisini şeriâtın hâmisî kabul etmiş ve olumsuzlukların faturasını da tarikatlara kesmiştir.¹² Bir çıkış yolu arayan halk, Kadızâde'nin bu yöndeki sözlerine teveccüh göstermiştir. Kadızâdenin niyetini sezen ve bâtını ilimlere vakıf olan mutasavvıflar ise ona mesâfefeli davranarak, cehâletini anlamış ve istihfâfla mukabelede bulunmuşlardır.¹³ Katip Çelebi'ye göre, Kadızâde'nin yukarıda belirttiğimiz suçlamalarda bulunmasının temel amacı, “*muhâlafet et tanınırsın*” anlayışını kendisine düstur edinmesidir.¹⁴

Sonunda, Kadızâde emeline ulaşır ve şöhreti, iktidar iplerini henüz eline almış bulunan IV. Murad'a kadar ulaşır, iltifatlara mazhar olur. Bu sırada padişaha memleketin durumuna dâir manzum bir kasîde¹⁵ ve *Tâcü'r-resâil fî menâhici'l-vesâil* isiminde bir layiha sunar.¹⁶ Padişahın idâreyi kontrol amacıyla aldığı sert tedbirlerden olan kahvehanelerin kapatılması ve tütünün yasaklanması gibi uygulamaları bir fırsat olarak değerlendirir. Bu doğrultuda tütünün haram olduğuna dâir kendince aklî ve naklî deliller bularak içtihadda bulunur.¹⁷ Bu konuda kendisine itirazda bulunanlara da,¹⁸ “*ha-*

12 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 356; Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, s. 126.

13 Mehmed Murad, *Târih-i Ebu'l-Fâruk*, c. V, s. 301.

14 Katip Çelebi, *a.g.e.*, s. 141.

15 Bu kasîde, “*Hâb-ı gafletten uyan ey âl-ı Osman bilmiş ol, Aç gözün elden gider taht-ı Süleyman bilmiş ol*” matlâıyla başlar ve memleketteki sosyal yaraları dile getirir. Buna göre İstanbul zevk ve safâ sürerken taşrada halk sefâlet içerisinde. Kasîde için bkz. Ali Emîrî, “Kadızâde Şeyh Mehmed Efendi'nin IV. Murad'a Sunduğu Kasîde”, *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, yıl: 2, sy., 14 (30 Nisan 1335), ss. 276-282.

16 Ahmet Yaşar Ocak, bu eserin İbn Teymiye'nin *es-Siyâsetü's-Şer'iyye* isimli eserinin Kadızâde tarafından yapılan tercümesi olduğunu söyler. Bkz. Ocak, *Kadızâdeliler Hareketi*, ss. 215-216. Vecdi Akyüz, İbn Teymiye'nin *es-Siyâsetü's-Şer'iyye* isimli eseri, kamu hükûkunun bir özeti mâhiyetinde olup, anayasa, idâre, genel kamu, mâliye hükûku gibi konuları ele alır. Bu eser, “Siyâset” adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. İbn Teymiye, *Siyâset (es-Siyâsetü's-Şer'iyye)*, terc.: Vecdi Akyüz, Dergah Yay., İstanbul, 1985. Vecdi Akyüz, Kadızâde Mehmed tarafından yapılan tercümenin direk İbn Teymiye nüshasından olmayıp, onu “*Mi'râcu'l-iyâle ve minhâcu'l-adâle*” ismiyle özet olarak ilk tercüme eden Âşık Çelebi Pîr Mehmed b. Ali (öl. 979/1572)'nin eserine bazı şiir ve fıkra ilâve edilerek yapıldığını ve bazı nüshâlarında isminin *Nushu'l-hukkâm ve sebebü'n-nizâm* şeklinde olduğunu söyler. Bkz. İbn Teymiye, *a.g.e.*, s. 7.

17 Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. VI, s. 2719; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. III/1, s. 356.

18 Kadızâde'ye yapılan itiraz şu beyitle özetlenir:

Halkı men eylemeden sana ne girer ne çıkar?

Vâiz! Yoksa duhan (tütün) ile kıyâmet mi kopar. Bkz. Naimâ, *a.g.e.*, s. 2719.

ramlıği kat'î olarak sâbit olmadığı takdirde padişâhın yasak etmesiyle terk lazım olup, terk etmeyenlerin vaktin padişâhının emrine uymamaları sebebiyle katilleri vâcibir"¹⁹ şeklinde kurnazca bir cevap verir. Bu durum, siyâsî açıdan IV. Murad'ın da işine gelmektedir. Neticede bütün bunların verdiği rahatlıkla fikirlerini daha rahat söyleme fırsatı bulurken, cehâletinin bir göstergesi olarak daha da ileri giderek, devlet büyüklerine bile fütursuzca sözler söylemekten geri durmamıştır.²⁰

b. Üstüvânî Mehmed Efendi

Üstüvânî Mehmed Efendi, aslen Şam'lı olup, memleketinde birisini öldürdüğü için kaçarak İstanbul'a gelmiş ve Ayasofya Camii'nde direk dibine oturup somaki direğe dayanarak vaaz ve nasihatta bulunduğu için "Üstüvânî" diye tanınmıştır.²¹

Kadıızâdelilerin en cerbezeli ve riyâkarı olarak tanınan Üstüvânî Mehmed Efendi, kısa sürede saraydan sohbetini dinleyenler vasıtasıyla padişah hocası Reyhan Ağa'nın dikkatini çeker ve onun hâmilîğinde has odada yaptığı sohbetler netîcesinde, *Padişah Şeyhi* olarak her tarafta tanınmaya başlar. Neticede kendisiyle aynı düşüncüyü paylaşan Sultan Ahmed Camii vâizi Şeyh Veli, Çavuşzâde, Köse Mehmed, Süleymâniye vâizi Şeyh Osman ve Çelebi Şeyh gibi zevât ile birlikte hareket ederek İstanbul'un bu büyük camilerinin kürsülerinden tarîkat erbâbına karşı halkı tahrike sevk edecek vaazlar yaparlar.²² Kaşık kullanmayı bid'at kabul ederek yasaklar, gördüğü her yerde resimlerdeki insan figürlerinin gözlerini bozarlar.²³ Aynı zamanda

19 Naimâ, *a.g.e.*, s. 2719; Heyet, "Osmanlı'ya Bakış Kültürel Soğuma ve Kadıızâdeliler", *Büyük Türk Klasikleri*, c. V, s. 36; Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, s. 126.

20 Kadıızâde'nin bu tür konuşmalarından birini devrin tarihçilerinden Naimâ şöyle nakleder: "Meclisinde hazır bulunanlar can kulağı ile dinlerlerdi. Ve hale uygun olarak söz gelişi edip, "Hoca Nasrüddin çift sürerken küçük öküz hareket ettikçe büyük öküzü dövermiş, niçin diye soranlara, büyük öküz işaret etmedikçe küçük öküz hareket edemez" şeklinde hikayeyi nakledip, büyükleri yerinde, mecliste hazır olanlardan niceleri sıkılıp utandılar. Hatta bazı bilginler kalkıp, "dayak ve zorla kürsüden indirelim" deyu hücum etmek istediler. Şeyhülislâm Kadıızâde'nin düşmanı iken "yeri değildir, padişâhın huzurunda edepsizlik doğru değildir" deyu mâni olmuşlar". Bkz. Naima, *Naimâ Tarihi*, c. III, s. 1223.

21 Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. V, s. 2091; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 359; Yurdaydın, "Kadıızâdeliler", *Osmanlı Devleti*, s. 252; a. mlf., *İslâm Tarihi Dersleri*, s. 128; Gölpinarlı, *Mevlevîlik*, ss.160-161; Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, s. 76.

22 Naimâ, *a.g.e.*, c. V, ss. 2091-2092; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 360; *DG-BİT*, c. II, ss. 37-38; Yurdaydın, "Üstüvânî Risâlesi", *AÜİFD*, Ankara, 1969, c. X, s. 71; Sakaoğlu, Necdet, "Kadıızâdeliler-Sivâsîler", *DBİA*, c. IV, s. 368; Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 97.

23 Yurdaydın, *Kadıızâdeliler*, s. 252.; Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, s. 128.

bu vâizler grubu, devlet erkânına da dil uzatmaktan geri kalmamışlardır.²⁴ Bir öğrencisi tarafından vaazlarının kaydedilmesi şeklinde ortaya çıkan ve temel olarak ilmihal konularını içeren eserinde,²⁵ dönemin tartışma konularından deverân, teğannî, ezanın makamla okunması ve resim gibi konuları da ele alır. Çeşitli kitaplardan yaptığı nakillerle raks ve deverân yapılan toprağın üzerinde namaz kılmak câiz değildir fetvâsını verir.²⁶ Bu sebeple de onun zamanında tekkeler yıkılarak toprağı denize dökülmeye başlanır. Üstüvânî, resmin haram olduğu fikrinde yola çıkarak, “*Bir kimse bir ecnebî kimsenin evinde bir sûret görse gözünü bozmak câizdir*”²⁷ demiştir.

Kısaca belirtmek gerekirse, Üstüvânî döneminde Kadızâdeliler hareketi doruk noktasına ulaşmıştır.²⁸

c. Vâni Mehmed Efendi

Memleketine nispetle Vâni şeklinde şöhret olan Mehmed Efendi, Tebriz ve Karabağ'da tahsilini tamamladıktan sonra, Erzurum valiliğı sırasında yakın diyalog içerisinde bulunduğu,²⁹ Fazıl Ahmed Paşa'nın davet ve sitayişleriyle İstanbul'a gelir. Valide Sultan Camii'nde başladığı vâizlikten, kısa sürede IV. Mehmed'in gözüne girerek padişah hocalığına kadar yükselir. Viyana seferinde ordu vâizi iken, savaşın zaferle sonuçlanmaması nedeniyle Bursa'nın Kestel kazasına sürülür ve burada 1096/1685'de vefât eder.³⁰

Vâni Mehmed Efendi, kendisinden önceki Kadızâdeliler zümresinin bütün

- 24 Bu vâizlerden biri olan Çavuşzâde, devrin şâir Şeyhülislâmı Yahyâ Efendi'nin: “*Mescidde riyâ-pîşeler etsün ko riyâyı Meyhâneye gel kim ne riyâ var ne mürâyî*” şeklindeki, tasavvufta çok sık müracaat edilen sembolik dilin kullanıldığı dizelerinden dolayı onu küfürle ithâm etmekten çekinmemiştir. Bkz. Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. V, s. 2093; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 360. Şeyhülislâm bu dizelerle aslında bir yandan tasavvufa karşı olan sevgi ve bağlılığını dile getirirken, diğer yandan, o devirde selâtin câmilerinin kürsülerini işgal eden Kadızâdelilerin ikiyüzlü ve menfaatperest yönlerine de dikkat çekmiştir.
- 25 Hüseyin Gazi Yurdaydın bu risâlenin çeşitli nüshalarını inceleyerek tanıtmıştır. Bkz. Yurdaydın, “Üstüvânî Risâlesi”, *AÜİFD*, c.X, Ankara, 1969, ss. 71-78.
- 26 Yurdaydın, *agm.*, s. 76; Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, s. 78
- 27 Yurdaydın, *agm.*, s. 78.
- 28 Ocak, *Kadızâdeliler Hareketi*, s. 221.
- 29 Konyalı, İbrahim Hakkı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, s. 551.
- 30 Müstakîmzâde, *Mecelle*, vr. 433b; Bursalı, *OM*, c. II, s. 50; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyîât*, sad.: Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1977, ss. 31-32; Kamil, Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, *Bursa Eski Eserler Kütüphanesi*, nr.: 4519-4522, c. IV, s. 325; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 146; a. mlf., *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 417; Gölpinarlı, *Mevlevîlik*, ss. 166-168.

temsilcileri gibi, devletin nüfuzunu kullanarak tarîkatlara saldırmış, tekkelerdeki cehrî zikri susturmaya çalışmıştır. Vâni Mehmed Efendi'nin karşısında mutasavvıfları temsil eden Niyâzî-i Mısırî, onun padişah vasıtasıyla neler yaptığı hakkında şunları söyler: “Vanî, Sultan Mehmed'e yaklaşma imkanı bulunca, Sultan Mehmed, camide, mescitte ve tekkelerde bulunan bütün zikir ehlini cehrî zikirden kesti, zikir ehlini darmadağın etti. Zikir yerlerini boşalttı. O kadar ileri gitti ki, zikir nûru insanların kalbinden tamâmen sönmeye yüz tuttu.”³¹ Bursalı Mehmed Tahir, Vanî Mehmed Efendi'nin, müslümanların kalplerinin tevhîdine hizmet edemeyen bir kişi olduğunu söyler.³²

2. Kadızâdeliler ile İmam Birgivî Arasındaki Zihniyet Farkı

Kadızâdeliler, her ne kadar Birgivî Mehmed Efendi'nin yolundan gitmiş olduklarını iddia etseler bile, aralarında zihniyet, amaç ve eylem olarak farklılıklar bulunmaktadır.³³ Bu konuda birçok madde yazılabilir ancak, tespit edebildiğimiz en temel farklılıklardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

Kadızâdeliler ile kendilerine fikri referans olarak kabul ettikleri İmam Birgivî arasında söylem benzerliği görülmekle birlikte zihniyet ve eylemlerde büyük bir fark bulunmaktadır. Bu zihniyet farkını kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

- a. Birgivî, meseleleri ilmî platformda ele alarak, başta *Tarîkat-ı Muhammediyye* olmak üzere, yazdığı eserlerle düşüncelerini ortaya koymaya çalışmış, devlet erkânı arasında tanıdıkları olmakla birlikte tarîkat ehline karşı siyâsî baskı yolunu denememiştir. Kadızâdeliler ise bu konuda bütün nüfuzlarını kullanmışlardır.
- b. Birgivî'nin yaklaşımında, bozulmaları düzeltmek fikri (ıslah) çerçevesinde, genel anlamda bir iyi niyet ve samimiyet varken, Kadızâdelilerde, ıslah görünümünde tasfiyeci, yıkıcı-yok edici, alaycı, aşağılayıcı, insanların duygularına hitabeden basit ve yüzeysel bir dil ve yaklaşım göze çarpar.
- c. Birgivî, tahsil edilen ilmi, yükselme ve dünyalık bir maksat veya şöhrret amacıyla kullanmamış, aksine şöhrret olduğu bir dönemde İstanbul'u terk edip küçük bir kasaba olan Birgi'ye giderek ilim taliple-

31 Aşkar, *Niyazî-i Mısırî*, s. 99; Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 101.

32 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. II, s. 50.

33 Bu konuda bkz. Baz, İbrahim, “Kadızâdeliler Hareketi ve Fikrî Referansları Birgivi Mehmed Efendi Arasındaki Zihniyet Farkı”, *Bakı İslâm Üniversitesi Elmi Mecmua*, sy. 2, Bakü 2007.

rine faydalı olmaya çalışırken, Kadızâdeliler “*muhalefet et meşhur olursun*” fehvâsınca yükselmenin ve şöhretin yollarını aramış ve ilmi bu yolda kullanmışlardır. Naimâ, bu konuda Kadızâdelilerin, “*acaba şöhret sahibi olmak için gök kubbeyi ne yüzden gümbürdeterek ve yüksek makamlara erişmek yolunu ne suretle bulsak*”³⁴ zihniyetinde olduklarının bildirir.

- d. Birgivî Mehmed Efendi, her ne kadar aklî ilimler okumamışsa da, şer’î ilimlerde kendisini çok iyi yetiştirmiştir. Kadızâdeliler ise, aklî ilimlerden bîhaber oldukları gibi, naklî ilimlerde de, Birgivî seviyesine ulaşamamış mutaassıp kişilerdir.³⁵
- e. Birgivî, görev yaptığı halde kassâm-ı askerî iken aldığı paraları iâde edecek kadar bırakılmı haramı, şüpheli olandan bile uzak dururken, Kadızâdelilerin rüşvet şebekesi kurdukları rivayet edilmektedir.

3. Kadızâdelilerin Toplum Modeli

Osmanlı Devleti XVII. Yüzyıla geldiğinde karşısında güçlenmekte olan bir Avrupa vardı. Ortaçağı yaşayan Avrupa birey, bilim ve aklı merkeze alan sanayi, ticaret, üretim ve yetişen filozoflarla düşünceye önem veren yeni bir oluşuma doğru yol almaktaydı. Buna mukabil Osmanlı Devleti çıktığı zirveden inişe doğru geçmekte ve bu durum toplumun her tabakasında bir reform ve ıslah düşüncesini doğurmuştu. Bir kısmı ise daha kolay seçerek gerilemeye ve yaşanan sorunlara neden olan bir suçlu arayışı içersine girmişti. Kadızâdelilere göre yaşanan bütün olumsuzlukların nedeni ve teşhisi dinden uzaklaşmak ve bidatlerin çoğalmasındı. Suçluların başında da sûfler gelmekteydi. Yeni keşifler ve yeni ticaret yollarının ortaya çıkması nedeniyle Osmanlı ekonomisinin etkilenmesi, çocuk padişahlar nedeniyle iktidarın güç dengeleri arasında paylaşılmış olması Kadızâdelilerin gündeminde yoktu. Hâlbuki bizzat kadızâdelileri ortaya çıkaran temel nedenlerin başında devrin siyâsî, ekonomik ve sosyal şartlarını saymak gerekir. Kadızâdelilerin selefleri sayılabilecek Hâricîler de Hz. Osman ve Hz. Ali döneminin siyâsî ve sosyal şartlarının neticelerinden biridir.

Hâricîlerle başlayan, başka zümreleri küfürle itham etme tavrı, sonraki dönemlerde de görülmüştür. Bu durum zaman içerisinde nelerin küfür olduğunu belirtmek ve Müslümanları sakındırmak için elfâz-ı küfür başlığı altında bir listelemenin yapılmasına neden olmuştur. Tartışma konularıyla ilgili Kadızâdelilerin görüşlerinin özeti onların elfaz-ı küfür listesinde daha

34 Naimâ, *age.*, VI, 2720.

35 Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yay., İstanbul 1999, 68-69.

net şekilde ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar iyi niyetli olarak insanları tehlikelere karşı uyarmak ve iman dairesinden çıkmalarına engel olmak için onlara bir sınır çizmeye çalışmış gibi görünseler de hakikatte basit ve örfî birçok uygulamalarda bile onları iman dairesinin dışına çıkarmışlardır.

Kadıızâde Mehmed Efendi elfaz-ı küfrü söylemeyi değil bilmemeyi küfür sayar. Ona göre elfaz-ı küfrü bilmeyen kâfir, karısı boş olur. Çocukları ve led-i zinâ olur ve kestiği hayvan murdardır. Bunların Frenk kâfirlerinden farkı kalmaz. Bu nedenle küçükken çocuklara, kölelere, hizmetkârlara itikad ve küfür lafızları öğretilmelidir. Öğrenmek istemeyenler uyarılmalı veya satılarak evden uzak tutulmalıdır. Köleler öğrenmeyi reddederse satılmalıdır. Yanaşma olanlar öğrenmeyi reddederse kovulmalıdır. Şayet evlâtlar reddederse ve terbiyeleri mümkün olmuyorsa hâkime başvurulmalıdır. Böyle davranmayan Allah'a isyan etmiş olur. Çünkü masiyete rıza göstermek küfre rıza göstermektir.³⁶

Kadıızâde Mehmet Efendi'nin ana çerçevesini çizdiği bu yaklaşım, kendisinden sonra Üstüvânî Mehmet Efendi başta olmak üzere Kadıızâdeli vaizler tarafından sürdürülmüştür. İtikadî ve fikhî bir çerçevede çizilen sınırlar, esasında yaşanan dönemin ülke ve dünya gerçekliğinden uzak ve daha ziyade ilmihal bilgisi temelli bir toplum modelidir. Bu normatif yaklaşım, yüzyılların irfan ve medeniyet birikimi ve tasavvurundan uzak, tasfiyeci ve ötekileştiren bir zihniyetin ifadesidir. Toplumu bidatlerden kurtarmak ve din dairesi içerisinde tutmayı hedefleyen bu yaklaşım, sözde ifade edilen gayenin tam tersine belli bir kabulün dışındaki başta Halvetî ve Mevlevî sûfîler olmak üzere tüm kesimleri dışlayan ve medeniyet zenginliğini öldüren tek tipçi bir yaklaşımdır.

Kadıızâde Mehmet Efendi'ye göre yaşadığı dönemin genel manzara şu şekildedir:

“Şimdiki zamanda farz-ı ayn olan ilimleri terk edip belki vacip, belki okunması sünnet bile olmayan ilimleri ve belki bidat bile olan ilimleri insanlar istedikleri için, Hak Sübhânehû ve Teâlâ bize yardım etmedi ve âlem bu duruma vardı. Zira bu halkın çoğunluğu okurlar. Ancak okuyanlar çoğunlukla şehirli olalım diye Farsça okurlar. Dindar olalım demezler. Bu ilimler ile din, İslâm ve iman öğrenilmez. Yine abdestin ve namazın caizleri ve abdesti ve namazı bozanlar bilinmez. Hac, zekât, talak, nikâh, oruç, haram ve helal bilinmez. Ancak zamanımızda olan ibadetlerin sözlerini bilirler.”³⁷

36 Kadıızâde, *Mebhas-i İmân*, vr. 247 b, 248a.

37 Kadıızâde, *Mebhas-i İman risalesi*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, 5570 (vr. 234-346). vr. 52-53.

Kadıızâde Mehmet Efendi, askeri mağlubiyetlerin ana nedeni de dinden uzaklaşma, bidat ehli ve sapkın fırkaların askeriye içerisinde çoğalmasına bağlamaktadır:

“Sonra mülhitler, zındıklar, Hûrûfiler ve diğer sapkın fırkalar gürûhu Müslümanların içine karıştıkları için çoğunun akîdesinde bozukluk ortaya çıktı ve günah ve kötülükler yönelir oldular. Bu yüzden bunca bin asker dahi varken fetih Allah’ın yardımı olmadığı için gerçekleşmediği gibi büyük dedelerinin fethettikleri illeri dahi ellerinden aldirdılar. Sebep nedendir bilmediler. Sebep şudur ki, İslâm askerleri içinde sapkın fırkalar vardır. Bunlar ehl-i sünnet ve’l-cemaat olanlara ve özellikle de Padisahımıza daha çok düşmandırlar.”³⁸

Kadıızâde Mehmet Efendi’nin, toplumu ıslah noktasında dile getirdiği toplum modeline göre insanlar önce ilmihal öğrenmeli ve birbirlerine öğretmelidir. Böylece toplumlar insaflı ve hâkimler âdil olacaktır. Hâkimler İslâm’ı hayata tatbik ederler, helal ve haramı ayırırlar. Böylece İslâm ülkelerinde güvenlik ve esenlik hâkim olur, günahlar ve kötülükler ortadan kalkar. Bunun neticesinde sapkın fırkalar İslâm diyarlarını terk ederken, inancı olmayan nice kâfirler de İslâm’a girerler.³⁹

Bu ütopyik düşüncelerle toplumun ıslah olacağını, devletin dirlik ve birliğe kavuşacağını düşünürken, ilimlerin öğrenilmesi konusundaki yanlışlara da işaret eder. Ona göre farz-ı ayn ilimleri öğrenmeden diğerlerini öğrenmek caiz değildir ve günahıdır. Hatta böyle yapan hocalar talebelerinin ellerine İslâm’ı yıkmak için kazma kürek vermişlerdir ve o talebeler ömürleri boyunca İslâm’ı yıkarlar. Bu açıdan öncelik ilmihale verilmelidir. Zira ilmihal okumayanlar ruhen ölmüş gibidir.⁴⁰

Kadıızâde, bu teklifinin hayali olmadığına ve uygulanabilirliğine inanarak her sene yedi yaşından büyük her kademedeki insana İslâm ve iman esaslarının sorulmasını, bilenlere dokunulmayıp bilmeyenlere ceza verilmesi gerektiğini söyler. Bir nevi toplu sınava tabi tutulmasını önermektedir. Üstelik bu sınav tarihinin önceden müezzinler tarafından duyurulduktan sonra yapılmasını ister. Bilmeyen her kim olursa da ona asla müsamaha gösterilmeden aşağılanmasının gerekliliğini ifade eder.⁴¹

38 Kadıızâde, *Mebhas-i iman risalesi*, vr.56-57.

39 Refik Ergin, *İslâm Düşüncesinde Zâhir-Bâtın Ayrımı Açısından Kadıızadeliler Örneği* (Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007, s. 116.

40 Kadıızâde, *Mebhas-i iman risalesi*, s. 49.

41 Kadıızâde, *Mebhas-i iman*, s. 59-60.

Kadıızâdelilerin ortaya koyduğu bu toplum modelinin sınırları mekruh, haram ve küfür kavramları ile çizilmiştir. Bazı hükümlerini maddeler halinde görelim:

1. Küfür olan sözler ve eylemler sekiz yüz seksen sekizdir. Bunları dinden çıkan gruplar ortaya atıp İslâm ülkelerinde yaymışlardır. Bu sözleri, insanlar ilk zamanlarda söylemezlerdi ve söyleyeni de öldürürlerdi. Şimdiki zamanda o sözleri söyleyen ve o eylemleri yapan dinsizleri ekâbir taifesi düğünlerde ve diğer toplantılarda ve sair yerlerde getirtirler, söyl ettirirler, eğlenirler ve gülüşürler. Hem kendileri hem gülenler hepsi kâfir olurlar ve imanlarını yenilemezlerse öldürülmeleri gerekir.⁴²
2. Canlı resmi yapmak haramdır.⁴³ Kadıızâdeliler bu nedenle birçok yazma eserdeki çizimlere zarar vermişlerdir.
3. Tavla ve satranç bulunan eve melek girmez.
4. Güvercin uçuran şeytandır.⁴⁴
5. Çalgı ve oyun, şarap ve kebab, tavla ve satranç ile ömrü heba etmek sakınılması gereken bir davranıştır.⁴⁵
6. Ney, tambur ve ağızla çalınan tüm sazlar haramdır. Bunlar kimin evinde bulunursa o eve rahmet melekleri girmez. O ev şeytan ve cinlerle dolup taşar.⁴⁶
7. Hamamda selam vermek ve almak haramdır.
8. Zina, şarap ve sair kötülükler işlenirken besmele çeken kimse kâfir olur.⁴⁷
9. Kadınların evlerinden anne ve babalarını ziyaret etmek ve hamama gitmek dışında çıkmaları câiz değildir.⁴⁸
10. Ölü evinde ve cenaze defin esnasında açıktan zikir yapmak bidattir.⁴⁹
11. Cenaze evinde sesi yükselterek dua okumak ve zikretmek mekruhtur.⁵⁰
12. Cami kapısında, önünde veya yakınında oturup boş meselelerden konuşmak haramdır.⁵¹

42 Kadıızâde, *Mebhâs-i îmân*, vr. 50.

43 Kadıızâde, *Mesâil-i ehl-i sünne*, vr. 205a..

44 Kadıızâde, *Mesâil-i ehl-i sünne*, vr. 205b.

45 Kadıızâde, *Mebahisi's-salât*, vr. 72.

46 Kadıızâde, *Mebhas-i îmân*, vr. 271a.

47 Kadıızâde, *Mesâil-i ehl-i sünne*, vr. 213a.

48 Kadıızâde, *Mebhas-i îmân*, vr. 289a.

49 Vâni, *Tasavvufi bidatlar*, vr. 190.

50 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 178a.

51 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 102b.

13. Bir adam, zamanın hâkimleri âdildirler derse kâfir olur.⁵²
14. Meşayihe küfreden veya başka küfür söz söyleyen halk şayet küfründen dönmezse, yeryüzünde fitne çıkmasını önlemek için öldürülür.⁵³
15. Bir kimse birisine “tırnaklarını kes, sünnettir” dese ve o kişi “sünnet olsa bile kesmem” dese kâfir olur.⁵⁴
16. Bir kimse “peygamber yemekten sonra parmaklarını yalardı” dese, bunu duyan birisi de “bu ne edepsizlik dese” kâfir olur.⁵⁵
17. Bir kimse birini çağırırsa, çağırılan da “lebbeyk” diyerek cevap verse kâfir olur.⁵⁶
18. Bir kimse şarap içen bir fasığa “mübarek olsun” derse kâfir olur.⁵⁷
19. Bir kimse küfür bir söz söylese, yanındaki kişi de buna rıza göstererek gülse ikisi de kâfir olur.⁵⁸
20. Bir kimse okuldaki hocasını taklit etse istihza etmek için eline çubuk alıp arkadaşlarına hocası gibi vursa kâfir olur.⁵⁹
21. Bir kimse ‘Kur’ân kitabı olsa cisimdir, kıraat olursa arazdır’ dese kâfir olur.⁶⁰
22. Bir kimse bıyığını kesen bir fakihe “çok çirkin olmuşsun” derse kâfir olur.⁶¹
23. Bir kimse vâizleri taklit edip gülse ve onu dinleyen cemaat de gülmesine eşlik etse cümlesi kâfir olur.⁶²
24. Bir kimse bir kimseyi cemaatle namaz kılmaya davet etse, karşısındaki de “Ben yalnız kılacağım, çünkü Allah “innessalate tenha” buyurur diyerek âyeti kerimeyle dalga geçse kâfir olur.⁶³

Yukarıda sayılan maddelerin büyük bir çoğunluğunun dinin esasları ile alakası olmayıp insanî nedenlerle yapılan fiillerdir. Dinin şiarlarını korumak

52 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 190b

53 Kadızâde, *Mebhas-i îmân*, vr. 75a.

54 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 196b.

55 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 196b.

56 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 196b.

57 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 198a

58 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 198a

59 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 198a

60 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 199a.

61 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 199b.

62 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 199b.

63 Üstüvânî, *Fevâid*, vr. 201; Akpınar, *agt*, s. 156-158.

adına alınan tedbir gibi gözükse de, insanları çok kolay şekilde tekfir etmek hatta topluluklar halinde küfürle itham etmek, dinin ruhuna aykırıdır Hz. Musa ve Hz. Harun'un Firavunun yanına gittiklerinde kendilerinden beklenen üslup yukarıda belirtilen üsluba uymamaktadır. Ayrıca canlı resmi yapmanın haram kabul edilmesi nedeniyle birçok yazma eserin içinde bulunan çizimlerin gözlerinin oyulması yahut değişik şekillerde zarar görmesi bu zihniyetin tezahürüdür.

Kadıızâdeliler tartışma konularını daha ziyade cami kürsülerinde dile getirmişler ve dine karşı derin bağlılığı olmakla birlikte bilgi seviyesi daha düşük olan cemaatin duygularına hitap etmişlerdir. Tamamı daha önce tartışılmış ve üzerinde mutabakat sağlanamamış, dinin esasına taalluk etmeyen konuları yeniden gündeme getirmişlerdir. Böylece bidat ehli olarak tanımladıkları ve kendilerine cami kürsülerinde rakip gördükleri sûfîleri tasfiye etmek istemişlerdir.

Kadıızâdeliler şekilsel olarak Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkmış hemen her şeyi bidat olarak kabul ederken, sûfîler onu kısımlara ayırır ve kendisinde kötülük ve fitne olanı yasaklanması gereken bidat olarak kabul ederler. Kaşığı dahi bidat gören Kadıızâdeliler örneğinde görüldüğü gibi, Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan dünyevî ve dînî her şeyin bidat kavramı içerisinde ele alınması, hikmetten uzak ve anlaşılması güç bir zihniyettir. Bu konuda sûfîlerin yaptıkları tasnifin yani onların iyi ve kötülerinin birbirinden tefrik edilmesinin daha makul olduğunu söylememiz gerekir. Kadıızâdeliler ise bidat kavramını daha ziyade tasfiyeci zihniyetlerinin bir aracı olarak kullanmışlardır.

4. Tasfiyecilerin Tasfiyesi

Kadıızâdeliler ile sûfîler arasında karşılıklı atışmalar, otoriteyi tekrar sağlayan Köprülü Mehmed Paşa devrine kadar sürmüştür. Kadıızâdeliler, Köprülü Mehmet Paşa sadrazam olduğunda daha önceki nüfuzlarını sürdürmek adına ona bir gözdağı vermek isterler. Köprülü Mehmed Paşa'nın vezir-i azam oluşunun sekizinci gününe rastlayan Cuma günü, müezzinlerin Fatih Camii'nde makamla naat okumalarını bahane eden Kadıızâdeliler, bunları makamla okumaktan men etmek isterler. Olay büyüyerek, İstanbul'da birçok tekkenin yıkılarak topraklarının denize dökülmesine kadar gider. Hatta tekkeleri yıkmakla hızını alamazlar ve minareleri bidat görebilerek yıkılması gerektiğini iddia ederek, sadece selâtin camilerinde birer tane minâre bırakmayı düşünürler. Yolda rastladıkları dervişlere tecdîd-i iman teklifinde bulunmayı, kabul etmeyenleri öldürmeyi düşünürler. Onlara göre, devlette nizâmın tesisi ancak bu şekilde olabilir. Kadıızâdeliler ertesi gün, bütün

taftarlarına, “Muhammed ümmetinden olanlar yarın harp âleti ile cami avlusunda hazır olsunlar! Şeriatın emir ve yasakları hizmetine yardım etsinler”⁶⁴ şeklinde haber göndererek, silah kuşanıp müteharrik ifade ve sloganlarla Fatih Camii etrafında toplanmaya başlarlar. Bunun üzerine Köprülü Mehmed Paşa, bu gruba nasihat ettirdiyse de anlamaya niyetli olmadıklarını görür. Bunun üzerine, ulemâdan bazılarını davet ederek istişâre yapar. Ulemânın, Kadızâdelilerin iddialarının bâtil olduğu ve te’dib edilmelerinin câiz olduğu şeklindeki görüşlerini padişaha ileten Köprülü, fesatçıların öldürülmesi yönünde izin almışsa da, bunu yapmayarak Üstüvânî, Türk Ahmed, Dîvâne Mustafa gibi elebaşı konumundaki vâizleri 1656 tarihinde Kıbrıs’a sürgüne gönderir.⁶⁵

Böylece, Kadızâde ve Sivâsî’nin vefâtını müteakip sessiz bir dönem yaşanmasından sonra; Abdülehad Nuri Efendi döneminde Üstüvânî liderliğinde ikinci aşaması yürütülen Kadızâdeliler hareketi, bu sefer ulemânın kabulü ve olaya fiilî olarak müdahale eden devletin kararı ile bitme noktasına gelir ancak bitmez. Bu olayla birlikte tartışmanın ikinci devresi sona ermiştir.

Üstüvânî ve arkadaşlarının sürgüne gönderilmesi, devletten aldığı güç ile rakiplerini yok etmeye çalışan tasfiyeci Kadızâdeli zihniyetinin, devlet eliyle tasfiye teşebbüsü anlamına gelmektedir. Ancak Üstüvânî’nin tasfiyesi, zihniyeti bütünüyle tasfiye etmemiş, Vânî Mehmet Efendi tarafından sürdürülmüştür.

Kadızâdelilerin yukarıda anlatılan tasfiyesiyle yaklaşık otuz yıldır baskı altında kalan gündelik hayat yanında, sanat ve edebiyatın da rahat bir nefes aldığı döneme girilmiştir.⁶⁶ Zira Mevlevî tekkelerinde ayin yapılamazken bu tarihten sonra bir rahatlama olmuştur. Ayinlerin yapılması aynı zamanda musikin de yeniden icrası anlamına gelmektedir.

5. Sonuç

Araştırmacılar tartışmayı başlatan grup olan Kadızâdelileri tasfiyeci, fundamentalist, radikal, aşırı, köktenci, protestan ve selefi gibi sıfatlarla ta-

64 Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. VI, s. 2724.

65 Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. VI, s. 2723-2725; Nazmî, *Hediyye*, s. 232; Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi-nâme-i Abdî Paşa*, TTK Ktp, Yazma Eserler, nr. 44, vr. 51a; Mehmed Murad, *Tarih-i Ebu'l-Fâruk*, c. VII, s. 67; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 364; Yurdaydın, *Türkiye’nin Dini Tarihi*, s. 119; a.mlf., *İslâm Tarihi Dersleri*, s. 129; Sakaoğlu, *Kadızâdeliler-Sivâsîler*, c. IV, s. 369; BTK, c. V, s. 37; Ocak, *Kadızâdeliler Hareketi*, s. 224-225; Çavuşoğlu, Semiramis, “Kadızâdeliler”, *DİA*, c. 24, s. 102.

66 Mehmet Kalpaklı, “İtrî Döneminde Osmanlı’da Şiir”, *İtrî ve Dönemine Disiplinlerarası Bakışlar (Sempozyum Tebliğleri, 3 Aralık 2012)*, İstanbul 2013, s. 22.

nımlamışlardır. Bu sıfatlar arasında Kadızâdelileri en net tanımlayan sıfatın “tasfiyeci” olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁷ Çünkü kendi kabullerini mutlak kabul ederek, Halvetîler ve Mevlevîlerden oluşan sûfilere başta olmak üzere, kendileri gibi düşünmeyen ve davranmayan bütün farklılıkları tasfiye etmeye çalışmışlardır. Ancak bu tasfiyenin daha ziyade siyâsî platformda olması, Kadızâdelilerin zihniyeti konusunda önemli bir ipucu vermektedir.

Kadızâdelileri bütünüyle art niyetli tanımlamak da doğru değildir. Ülke ve dünya gerçeklerinden uzak ve normatif din algısına sahip Kadızâdelilerin eksik kaldığı yahut başarısız olduğu hususta budur. Onlar yaşanan sorunların nedenlerini doğru tespit etmek ve bu doğrultuda ıslah yahut tecdid yerine, büyük bir birikimi bidat kavramının içerisine koyarak tasfiyeci bir tavır sergilemişlerdir. Üstelik söylemlerini eyleme ve şiddete dönüştürmüşlerdir. Kadızâde Mehmed döneminde fikrî ve sözlü olarak başlayan tartışma, Üstüvânî ile başlayan ikinci aşamadan itibaren şiddet içeren fiilî bir boyut kazanmıştır. Vâni Mehmet Efendi döneminde tekkeler yıkılmış Niyâzî-i Mısırî üç defa sürgüne gönderilerek bütünüyle tasfiyeci bir yaklaşım ortaya konulmuştur. Kadızâdelilerin sûfilere yaptıkları eleştiriler ve bir nevi devletin ve dinin komiseri rolünü üstlenerek onlara yaptıkları fiili tacizler, sûfilerin düşünce ve yaşam tarzlarını bastırmak ve sindirmek yerine, onların daha fazla gündeme gelmesine, yayılmasına ve birbirlerine yakınlaşmasına katkı sağlamıştır. Bunun temel nedeni de Kadızâdelilerin usul eksikliği, dışlayıcı tavırları, makuliyetten uzak tavırları ve haddi aşmalarıdır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinden itibaren bazı bireysel eleştiriler olmasına rağmen tasavvuf ve sûfiler, geniş bir toplumsal kabul yanında ulema ve devlet ricalinin büyük teveccühüne mazhar olmuşken, XVII. Yüzyıla gelindiğinde, Kadızâdeliler ile ilk defa bir zümre tarafından eleştiri boyutunu aşarak kitlesel bir tasfiyeye teşebbüsüne maruz kalmıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki özellikle yüzyılın siyâsî ve iktisâdî atmosferinde ortaya çıkan sorunların sûfilere yüklemeye çalışan ve onları tasfiye etmeye çalışan Kadızâdelilerin hikâyesi; “tasfiyecilerin tasfiyesi” şeklinde sona ermiştir. Ancak sahip oldukları zihniyet kendilerinden önce var olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir.

67 Ahmet Yaşar Ocak, konuyla ilgili yazdığı makaleye “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda “Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi” ismini vermiştir. Bk. Ocak, *agm* s. 208.; Unan, Fahri “Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Sünnî Muhâlefet: Birgivi Mehmet Efendi”, *Türk Yurdu*, sy., 36, Ankara, 1990; Karagöz, Mehmet, “Osmanlı Fikir Hayatında Kadızâdeliler”, *Türkler*, Edit: Komisyon, Ankara 2002, c. XI, s. 141; Mansel Philip, *Konstaniye, Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924* (çev. Şerif Erol), İstanbul 2008, s. 186.

Kaynakça

- Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyî-nâme-i Abdî Paşa*, TTK Ktp, Yazma Eserler, nr. 44.
- Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.
- Akpınar, Muhammed Raşit, *Kadıızâdeliler ve Sivâsîler Arasındaki Fikhî Tartışmalar* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Ali Emirî, "Kadıızâde Şeyh Mehmed Efendi'nin IV. Murad'a Sunduğu Kasîde", *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, yıl: 2, sy., 14 (30 Nisan 1335).
- Aşkar, Mustafa, *Niyâzî-i Mısrî*, KB Yayınları, Ankara 1998.
- Baz, İbrahim, *Kadıızâdeliler Sivâsîler Tartışması*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2015.
- Baz, İbrahim, "Kadıızâdeliler Hareketi ve Fikrî Referansları Birgivi Mehmed Efendi Arasındaki Zihniyet Farkı", *Bakı İslâm Universitesi Elmi Mecmua*, sy. 2, Bakü 2007.
- Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri I-II-III ve Ahmet Remzi Akyürek-Miftâhu'l-Kulûb ve Esâmî-i Müellifîn Fihristi*, haz. Mustafa Tatçı-Cemal Kurnaz, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2000.
- Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadıızâdeliler", *DİA*, c. 24.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât*, sad.: Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1977.
- Refik Ergin, İslâm Düşüncesinde Zâhir-Bâtın Ayrımı Açısından Kadıızâdeliler Örneği (Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007.
- Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul, 1983.
- Heyet, "Osmanlı'ya Bakış Kültürel Soğuma ve Kadıızâdeliler", *Büyük Türk Klasikleri*, c. V, s. 36.
- İbn Teymiye, *Siyâset (es-Siyâsetü's-şer'iyye)*, terc.: Vecdi Akyüz, Dergah Yay., İstanbul, 1985.
- Kadıızâde Mehmed Efendi, *Mebhas-i İman Risalesi*, Milli Kütüphane, No: 1586.
- Kadıızâde Mehmed Efendi, *Mesâil-i ehl-i sünnet ve'l-cemaa'*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, 5570, vr. 149-234.
- Kadıızâde, *Mebahisi's-salât*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, 5570.
- Kalpakkı Mehmet, "İtrî Döneminde Osmanlı'da Şiir", *Itrî ve Dönemine Disiplinlerarası Bakışlar (Sempozyum Tebliğleri)*, 3 Aralık 2012), İstanbul 2013.
- Kara, Mustafa, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergah Yayınları, İstanbul 1990.
- Karagöz, Mehmet, "Osmanlı Fikir Hayatında Kadıızâdeliler", *Türkler*, Edit: Komisyon, Ankara 2002.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Kâtip Çelebi*, İstanbul 1287.
- Katip Çelebi, *Mîzânu'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ehak*, haz.: Orhan Şaik Gökyay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.
- Kâtip Çelebi, *Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar (Düstûru'l-Ameli-İslâhî'l-Halel)*, (haz. Ali Can), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

- Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi* (sad. Zuhuri Danışman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, c. IV, nr. 4519-4522.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.
- Mansel Philip, *Konstaniyye, Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924* (çev. Şerif Erol), İstanbul 2008.
- Mehmed Murad, *Tarih-i Ebu'l-Fâruk*, Matbaa-i Amidi, İstanbul 1329.
- Muallim Cevdet, *Mekteb ve Medrese*, haz.: Erdoğan Erüz, Çınar Yay., İstanbul, 1978
- Müstakîmzâde, *Mecelle*, vr. 433b;
- Naimâ, Mustafa Efendi, *Naimâ Tarihi (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hülâsât Ahbârî'l-Hafîkâyn)*, çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınları, İstanbul 1967.
- Nazmî, Muhammed, *Hediyetü'l-İhvân*, (Osman Türer tarafından hazırlanan doktora tezi olarak hazırlanan tahkikli metin), Ankara 1982.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, yıl: XVII-XXI/1-2, (1979-1983), Ankara 1983.
- Sakaoğlu, Necdet "Kadızâdeliler-Sivâsiler", *DBİA*, c. IV, İstanbul 1993.
- Şeyhî, Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-Fudalâ*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yay., İstanbul 1999.
- Unan, Fahri "Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Sünnî Muhâlefet: Birgivi Mehmet Efendi", *Türk Yurdu*, sy., 36, Ankara, 1990.
- Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988.
- Üstüvânî, Mehmed Efendi, *Fevâidü'l-kebîr*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih, 2770, vr. 1-212.
- Vânî, Mehmed Efendi, *Tasavvufî Bidatlerden Sakınmaya Dair Risale*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa, nr. 406, vr.187-203.
- Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (Sûfîler Devlet ve Ulemâ)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001.
- Yurdaydın, "Kadızâdeliler (Fakılar)", *Türkiye Tarihi 3-Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul, 1988.
- Yurdaydın, "Üstüvânî Risâlesi", *AÜİFD*, c. X, Ankara 1969.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971.
- Zilfi, Madeline C., "The Kadızâdelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *Journal of Near Eastern Studies*, 4 (1986, (trc. Hulusi Lekesiz, "Kadızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhyâ Hareketleri", *Türkiye Günlüğü*, sy. 58, Kasım-Aralık 1999.